

© JEAN KOENE 1994

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, gekopieerd of overgenomen,
zonder de schriftelijke toestemming van de schrijver.

POLITIEKE ROMANS I

Een sociaal plan

Portret van mevrouw Courtmans, door Julius Van Biesbroeck.
In het bezit van mej. Leonie Verstrijnge te Oostende.

Joanna Courtmans-Berchmans (1811-1890)

POLITIEKE ROMANS I

EEN SOCIAAL PLAN

Toen aan de schrijfster Joanna Courtmans-Berchmans in 1864 de vijf-jaarlijkse staatsprijs voor literatuur werd toegekend, mochten in haar woonplaats Maldegem, in afwijking van het gebruik, niet de kerkklokken worden geluid. ‘Vrouwe Courtmans, geboren Berchmans’ (1811-1890) was een vrome katholieke vrouw, die trouw haar kerkelijke plichten vervulde, maar desondanks in onmin leefde met de plaatselijke geestelijkheid. Vandaar dat het openbare huldebetoon, dat haar in Maldegem bereid werd, niet met klokgebeier mocht worden opgeluisterd.

De bedienaren van de kerk moesten niets hebben van de gevierde schrijfster, die in gesproken woord en geschrift kordaat haar liberale denkbeelden uitdroeg. De toorn van de geestelijkheid, en van de klerikale notabelen, wekte zij vooral door haar kritische stellingname tegen het instituut van de ‘kantschool’. Kantscholen of kantwerkscholen waren katholieke onderwijsinstellingen die zich tot taak stelden, meisjes het kantwerken of speldenwerken bij te brengen. In de ogen van Joanna Courtmans-Berchmans waren het commerciële instellingen, die een bloeiend bestaan konden leiden, doordat ze gebruik maakten van goedkope kinderarbeid.

In naam waren de kantscholen echte scholen, waar ook algemeen onderwijs werd gegeven, maar volgens mevrouw Courtmans-Berchmans kwam daarvan in de praktijk bitter weinig terecht. De leerlingen leerden er een klein beetje lezen en rekenen, maar moesten het overgrote deel van hun tijd besteden aan het vervaardigen van kantwerk. Wat zij tijdens de lessen produceerden, werd verkocht aan buitenstaanders en bracht een mooie som geld in het laatje van de instelling.

Omdat de leerlingen aan het einde van de week geregeld een kleine geldelijke beloning mee naar huis kregen, beschouwden veel mensen uit die tijd de kantscholen als nuttige maatschappelijke instellingen ter bestrijding van de armoede. Ook de dichtende pastoor C. Duvillers dacht er zo over. Hij bezong die vakopleidingen in zijn dichtwerken en verkondigde vol geestdrift, dat er in Vlaanderen 137 kantscholen bestonden en dat die er gezamenlijk in slaagden jaarlijks ‘by de dry millioenen’ aan Belgische franken te verdienen.

Mevrouw Courtmans-Berchmans was een andere mening toegedaan. Zij ging ervan uit, dat kinderen niet naar school dienden te gaan om fabrieksarbeid te verrichten en geld te verdienen. Zij zag voor scholen een heel andere taak weggelegd. Kinderen moesten daar les krijgen in vakken die van belang waren voor hun geestelijke ontwikkeling, zoals lezen, schrijven, rekenen, aardrijkskunde en geschiedenis.

Vanwege haar ageren tegen de katholieke kantscholen en haar deelname aan de schoolstrijd, die in latere jaren gevoerd werd tussen de katholieke vrije scholen en het officiële staatsonderwijs, werd mevrouw Courtmans-Berchmans haar leven lang, tot op haar oude dag, tegengewerkt en verketterd. Het was de aanwezigheid bij haar uitvaart in 1891 dan ook zonder meer duidelijk, op wie dichter Karel Bogaerd van het Willems-fonds in zijn grafrede doelde, toen hij het had over ‘fanatieke misdadigers, die haar laatste levensdagen vergalden’.

J.D. COURTMANS-BERCHMANS

Joanna Desideria Berchmans werd in 1811 geboren in het kleine plaatsje Oudegem bij Dendermonde. Haar vader was een duizendpoot die de meest uiteenlopende beroepen uitoefende. Hij was onderwijzer en herbergier, maar tevens landbouwer en veefokker. Een tijdlang vervulde hij bovendien het ambt van burgemeester. Joanna werkte als kind op het land, maar werd later naar een pensionaat gestuurd, waar ze de nodige schoolkennis opdeed en uitstekend Frans leerde. In 1835 vond ze in Gent een baantje als ‘dienster’, maar die dienstbetrekking zal van korte duur zijn geweest. In die stad ontmoette zij namelijk haar toekomstige echtgenoot: J.B. Courtmans, een onderwijzer, die later als leraar werd aangesteld aan de Rijksnormaalschool in Lier.

Toen Joanna Berchmans in 1856 weduwe werd, richtte zij in Maldegem een eigen school op, die een geduchte concurrent werd van de plaatselijke kantschool. Het onderwijs op de nieuwe school was geheel in handen van de familie Courtmans. De leiding had moeder, de onderwijskundig gediplomeerde dochters gaven de lessen. Joanna zal het er niet al te druk mee gehad hebben, want in haar Maldegemse tijd schreef ze een hele reeks boeken en waarschijnlijk ook nog de nodige artikelen over onderwijskwesties.

Het eerste boek dat zij schreef, *De Burgemeester van 1819*, bevat herinneringen aan haar vader, die in het genoemde jaar burgemeester van Mespelare werd. Daarna volgden een aantal romans waarin de armoede en de leerplicht geregeld terugkerende thema's zijn. Het zijn sociale romans met politieke inslag. *De Hut van tante Clara* stelt het probleem van de kinderarbeid aan de orde: de uitbuiting van kinderen of – zoals Eug. de Bock het formuleerde – ‘de exploitatie van de armoede in de kantscholen’. Een schrijnend beeld van de armoede wordt opgeroepen in *Dora van de Boschkant*, een roman die de aandacht vestigde op de allerarmsten, het lompenproletariaat. Het bekendste boek van de schrijvende schoolhoudster is *Het Geheim van de Jager*, een romantische geschiedenis die de nadruk legt op spaarzaamheid en plichtsbetrachting. Het boek werd in 1864 bekroond, wat tot gevolg heeft gehad dat het in alle handboeken als het beste boek van de schrijfster Courtmans-Berchmans wordt aangeduid. Minder vaak vermeld wordt daarin haar boek *Het Plan van Heintje Barbier*, hoewel dat zeker even goed leesbaar en eigenlijk interessanter is. Het is een ‘politiek’ verhaal, dat speelt tijdens de landbouwcrisis in de jaren veertig van de negentiende eeuw.

De letterkundige R.F. Lissens beschouwde de werken van Courtmans-Berchmans als ‘tendensverhalen en -romans’, maar vond ze desondanks ‘interessant om de waarneming van het bekrompen dorpsleven’ en de ‘naïeve sociale bekommering’. Dat de schrijfster een naïeve kijk had op de sociale problematiek die zich in Vlaanderen voordeed, zal wel waar zijn, maar dat valt haar nauwelijks aan te

rekenen. Een beperkte kijk op de ingewikkelde maatschappelijke structuren deelde ze met haar voorgangers en tijdgenoten op het gebied van de letteren. Bij die vaststelling mag niet over het hoofd worden gezien, dat de tekening van de armoede door Conscience, Zetternam, Van Kerckhoven en Courtmans-Berchmans de ogen van velen geopend heeft voor de ondraaglijke toestand waarin massa's stedelingen en dorpingen in hun tijd verkeerden.

Een werk van Conscience dat een schril licht werpt op de armoede is zijn novelle *Wat een moeder lijden kan* (1843). Daarin wordt een gezin beschreven dat letterlijk dreigt te sterven van de honger. De moeder en de kinderen zijn doodziek door ondervoeding en de vader raakt zo in de put hierdoor dat hij een einde aan zijn leven wil maken. Conscience zou geen romanticus zijn, als hij aan deze trieste geschiedenis geen gelukkig einde had weten te knopen. Het gezin wordt in de uiterste nood gered door een rijke dame, die zich haar charitatieve plichten bewust is en geldelijk steun verleent.

Zetternam gaat in zijn boeken een stapje verder door de aanval te openen op de veroorzakers van alle ellende: de harteloze op winst azende fabrikanten, die zich niet bekommeren om het lot van de mensen die voor hen werken. De fabrikant Luchtervelde, die in de naar hem genoemde roman *Mijnheer Luchtervelde* optreedt, is een gewetenloze schurk, een genadeloze bruto en een uitbuiters. Hij is bovendien een 'onzedelijk' sujet bij wie geen enkele aantrekkelijke vrouw veilig is. Maar de straf volgt. Hij krijgt een fikse pak slaag van Louis, een vroegere werknemer, die het opneemt voor zijn vriendin. Ook Zetternam zorgt voor een bevredigend slot. Hoofdpersoon Louis wordt eigenaar van een zaakje en een goede werkgever, die zijn arbeiders 'een deftig loon' betaalt en erop toeziet dat ze het verdiende geld niet 'opdrinken'.

Bij van Kerckhoven komen we iets tegen dat lijkt op maatschappij-analyse. In zijn boek 'Ziel en Lichaam' wordt door een van de hoofdpersonen een sociaal plan op tafel gelegd, een ontwerp voor maatschappelijke hervormingen. Met iets dergelijks – zij het 'naïef' van opzet – hebben we ook te doen in *Het Plan van Heintje Barbier*, een politieke roman van Joanna Courtmans-Berchmans.

GEEN SOCIALE WONDERMIDDELEN

Mevrouw Courtmans geloofde niet in charitatieve of wonderbaarlijke oplossingen voor het armoedevraagstuk. Het optreden van rijke dames, die een enkel gezin voor de ondergang behoedden, zoals in het verhaal van Conscience te zien was, bood volgens haar geen perspectief voor de verpauperde massa's. Evenmin als het geheimzinnig en listig optreden van een rijke edelman die een slachtoffer uit de maatschappelijke modder trok en liefdevol in bescherming nam, zoals dat gebeurde in *Les Mystères de Paris* van de Franse schrijver Eugène Sue. Sue had wel de vinger gelegd op de zieke plekken van de samenleving, maar voor de genezing ervan wist hij slechts een romantisch wondermiddel te kiezen. Desondanks was Sue een veelbesproken auteur, vooral in de jaren veertig van de negentiende eeuw, toen Vlaanderen geteisterd werd door de landbouwcrisis, een uitzichtloze toestand die veel landarbeiders brodeloos maakte. Mevrouw Courtmans:

Les Mystères de Paris en Le Juif Errant waren in dien tijd in alle handen, en in alle gezelschappen werd er over gesproken, hier om ze te bewonderen, en daar om ze te laken.

De schrijfster van *Het Plan van Heintje Barbier* was eerder geneigd tot ‘laken’ dan tot ‘bewonderen’, als het werk van Sue ter sprake kwam. In haar roman laat ze een van de hoofdpersonen daarover aan het woord. Het is een hoogstaande vrouw, die haar maatschappelijke plichten beseft: de barones van Kevelaar. Die barones heeft Sue niet gelezen, maar wel het een en ander over zijn werk opgevangen. De groothertog von Gerolstein, die daarin optreedt en het ongelukkige en wreed vervolgde meisje Fleur de Marie in bescherming neemt, is een verzinsel, een van die ongeloofwaardige romanhelden die je in de werkelijkheid, ‘in de natuur’, niet tegenkomt. Jawel, zegt de barones,

men heeft mij van dien edelman uit Les Mystères de Paris gesproken; Prins Gerolstein heet hij, geloof ik; die persoon is eene krachtige schepping, maar zoo iets bestaat niet in de natuur. Ik ken ook menschen die goed zoeken te stichten: edellieden, die zich tot zeker punt onder het volk willen mengen; maar deze zijn kiescher in hunne keuze. Zij gaan de ongelukkigen niet in holen en kroegen opzoeken, want zij vinden armen genoeg in hunne omgeving.

Op het moment dat de barones zo spreekt, is zij nog van mening dat door liefdadigheidswerk iets voor het verarmde volk gedaan kan worden. Geleidelijk aan gaat zij echter inzien, dat er meer te zeggen is voor het praktische plan van ‘baardscheerder’ Heintje.

HET PLAN VAN HEINTJE BARBIER

In 1844 ging het allemaal nog goed op het Vlaamse platteland, zo vertelt Joanna Courtmans-Berchmans. Landarbeiders en dagloners konden in dat jaar ‘zaliger gedachtenisse’ nog op een fatsoenlijke manier hun brood verdienen. Het was nog ‘in den goeden tijd’ van ‘vóór den opslag der granen, vóór de aardappelziekte’. In het dorp waar Heintjes barbierswinkel gevestigd was, vonden ‘de veldwerkers’ in het voorjaar en in de zomer volop werk bij de boeren en vooral bij boer Kwekels, de pachter van de kasteelhoeve. De boeren betaalden een goed loon uit en zorgden voor stevige maaltijden. Maar hoe veranderde dat in 1845. Boer Kwekels droeg toen de boerderij over aan zijn zoon Frederik Kwekels, die niet het evenbeeld van zijn vader was.

Frederik was een ‘boerenzoon van de nieuwe soort’. Hij had op een Franse kostschool gezeten met alle kwalijke gevolgen vandien: ‘daar had men hem den afstand tusschen boer en boerenknecht leeren kennen; iets waarvan men in den ouden tijd niet wist te spreken’. Hij wilde heersen over het personeel en er zoveel mogelijk winst uit halen. Zijn redenering daarbij was heel eenvoudig: ik als pachter wordt door ‘onze meester’ de baron ‘gestroopt’ en daarom moet ik als boer mijn knechten ‘stroopen’.

De toestand voor de landarbeiders werd hopeloos, doordat in datzelfde jaar de aardappelziekte uitbrak. De aardappeloogst bracht niets op. ‘De aardappel, die schat der armen, die gisteren nog zo welig bloeide, was door gansch den lande in een enkelen nacht met eene pestziekte geslagen, en uit den kuil der verrotte plant ging een verpestende geur op, gelijk de voorbode van den hongersnood.’ Met de aardappel verdween het hoofdbestanddeel van het volksvoedsel, waardoor tijdens de winter van ‘45-’46 een hongersnood heerste, zoals men die nooit tevoren had gekend. Toen die winter voorbij was, bleek er van de gezonde boerenarbeiders niet veel meer over. Het waren ‘bleeke geraamten’

geworden, die het boerenwerk nauwelijks meer aankonden. Tot overmaat van ramp wilden de boeren niemand van hen in dienst nemen. De boeren hadden besloten, te wachten totdat de arbeiders zelf hun diensten kwamen aanbieden en om werk kwamen smeken.

Omdat er in Frankrijk volop werk te krijgen was, vertrokken veel landarbeiders naar het buitenland. In het voorjaar had een ware uittocht plaats. Niet allen die vertrokken beseften de gevaren waaraan ze zich blootstelden, meende de schrijfster. In Frankrijk waren de zeden niet zoals in Vlaanderen en ‘de verleiding’ was er groot. Mannen die dat beseften, zegenden zich vóór het vertrek met wijwater, om de zonden en andere onheilen af te wenden. De meesten traden het gevaar echter arge-loos tegemoet.

Zij, de ongeleerden wisten niet wat al rampen dit groot land, dat sinds eeuwen de wet aan geheel Europa heeft willen geven, over het schoone Belgenland heeft uitgestort.

Heintje Barbier wil iets ondernemen om de massale uitstroom tot staan te brengen. Dat is heel hard nodig, vindt hij, ‘want zij die een paar jaren in Frankrijk hebben gewoond, zijn, wanneer zij in het vaderland terugkeeren, maar halve Belgen meer’. Zij zijn ‘door het opgeblazen volk misleid’ en drijven de spot met ‘godsdienst en vaderland’. Heintje probeert het aanvankelijk met begeesterde toespraken, maar daaraan blijkt niemand gehoor te geven. Dan krijgt hij een idee; een plan rijpt in zijn hoofd. Als dat uitvoerbaar was, zou geen enkele dorpeling naar het verre Frankrijk willen vertrekken. Voor dat plan heeft hij echter de medewerking nodig van de barones, de eigenares van alle grond.

Heintje komt op het goede moment met zijn plan voor de dag. De barones heeft al hulp verleend door middel van aalmoezen en het verstrekken van warme maaltijden, maar is inmiddels tot het inzicht gekomen dat daarmee niets te bereiken is: ‘De aalmoes redt de ellendigen van den hongerdood, maar zij helpt hen niet’. Daarom is de barones gemakkelijk te winnen voor het plan van Heintje, dat inhoudt, dat iedere landarbeider een klein stukje eigen grond krijgt, waarop hij veldvruchten voor zijn eigen gezin kan kweken.

Dat de barones bereid is om mee te werken aan het plan, wekt de ergernis van haar rentmeester en van haar oude adellijke oom. De rentmeester meent dat de barones zich beter niet met de zaken kan bemoeien, want vrouwen snappen er toch niets van. De oude adellijke oom voorziet een revolutie met bloedbaden.

De vertegenwoordigers van de conservatieve gevestigde orde zijn ervan overtuigd dat het op een ramp uitdraait. Zij zien niet graag dat de boeren over een eigen stuk land beschikken en daardoor onafhankelijker worden. In hun ogen is de ‘onafhankelijkheid der werklieden schadelijk’, omdat daardoor ‘eene maatschappij in de maatschappij’ ontstaat. De boeren worden ‘door de moderne beschaving’ en door ‘het indringend onderwijs’ toch al veel te wijs gemaakt. Het komt nog eens zover, dat ze de betekenis gaan doorzien van de woorden die in de Belgische grondwet zijn vastgelegd: ‘Alle machten komen van het volk’. Zo’n ontwikkeling leidt onherroepelijk tot een volksregering met in het verschiet een bloedbad, zoals in 1793 in Frankrijk.

In 1848 lijkt het onheil zich al aan te kondigen met een revolutie in Frankrijk, die naar België dreigt

over te slaan. De werkloosheid heeft de bevolking van België erg Fransgezind gemaakt en die is daardoor meer dan voorheen ontvankelijk voor Franse invloeden, zodat het revolutiegevaar niet denkbeeldig is. Bij Risquons-Tout hebben al de eerste schermutselingen plaatsgehad: ‘fransche heetkoppen en misleide Vlamingen hadden gepoogd den zoogenaamden vrijheidsboom op Belgische bodem te planten’.

Tot tevredenheid van velen keert de rust weer. Het plan van Heintje voldoet uitstekend en alle landarbeiders zijn hem daarvoor erkentelijk. Heintje zelf is erg gelukkig; hij trouwt met zijn geliefde en wordt de nieuwe rentmeester van de barones van Kevelaar.

VOORLOOPSTER

De naam van mevrouw J.D. Courtmans-Berchmans wordt nog vaak met waardering genoemd, vanwege de moedige, standvastige houding die zij aannam in de strijd voor het openbare onderwijs, – en zo nu en dan ook nog vanwege de boeken die zij schreef. Eug. de Bock, die een levendig boek schreef over de letterkunde in de eerste helft van de negentiende eeuw, zag haar zelfs als een voorloopster van de zussen Loveling en van Anton Bergmann:

Zij gebruikt geen grote woorden. Zij is matig, maar daardoor ook genuanceerd. Zij schrijft zoals een zakelijke en verstandige vrouw een geschiedenis zou vertellen, in het Nederlands van haar tijd en omgeving, dat uit enkele honderden dagelijkse woorden bestaat en dat zij aanvult met wat uit Hollandse boeken overgenomen uitdrukkingen en met eigengereide constructies die Franse woorden moeten vervangen. (...)

Wat ze tracht te bereiken zal eerst volkomen worden gerealiseerd in 1872 in de novellen van Anton Bergmann, en in 1874 in de eerste verhalen van Rosalie en Virginie Loveling.